

AZ ÉSZ ELBORULÁSA*

Bosnyák István

„A civilizáció tradicionális, konzervatív bírálói alapvető hibát követnek el akkor, amikor úgy támadják a modern intellektualizálódást, hogy ugyanakkor nem támadják az elhülyülést is, mely csak más formája ugyanannak a folyamatnak.”

(*Max Horkheimer*)

Az ész, mint a valóság igaz természetének felfogója és az emberi élet irányelveinek meghatározója, sohasem volt körmentes. Betegségének csirái a történelem folyamán mindenkor jelen voltak, különféle megnyilvánulási formában és különböző mértékben — attól függően, hogy a Ráció mit tartott a valóság „igaz természet”-ének, s mint szabta meg az ember viszonyulását ehhez az „igaz természet”-hez. A technikai civilizáció korában azonban, Horkheimer szerint, az ész betegségének szimptomái annyira megsokasodtak, hogy már nem is kör-tünetekről, de valóságos krízisről van szó: a technikai fejlődést oly mértékben kíséri dehumanizáció, hogy e „fejlődés” avval fenyeget, megsemmisíti magát a célt, amit meg kellene valósítania — ti. az ember eszméjét. Az intellektusnak e válságát Horkheimer a nyugati kultúrában vizsgálja, közvetlen okozóját az ész el-szubjektivi-zálódásában, el-formalizálódásában fedezve fel.

I.

Az emberi Rációnak eleve két összetevője van: az objektív és a szubjektív. Az úgynevezett objektív ész — durva általánosítással és sematizálással élve — a dolgok igaz természetét fejezi ki. A rajta alapuló filozófiai rendszerek (a platónitól az arisztotelészin, skolasztikán, az európai racionalizmuson és a német klasszikus filozófián keresztül a neo-tomizmusig) abból indulnak ki, hogy az ész felfedezheti a léte-zésnek mindent átfogó és alapos struktúráját, s belőle következethet

* Max Horkheimer: *Pomračenje uma (Eclipse of Reason)*, Sarajevo, 1963.

az emberi sors koncepciójára.¹ E mindent átfogó lényeg, a dolgok igazi természetének feltételezése (mely az első megfogalmazójánál, Platónnál az „abszolút” fogalmával van jelölve) abból a hitből ered, hogy a Ráció nemcsak az emberi szellemen van jelen, hanem az egész létben, a természetben és társadalomban is. Az objektív ész teóriái tehát az észnek mint erőnek a létezését nemcsak az individuális szellemen, hanem az objektív valóságban is jelenlévőnek tartják, melyből aztán le lehet vezetni egy egyetemes, minden tárgy és minden lény számára érvényes criteriát.

„Amíg a nagy vallási és filozófiai felfogások élők voltak, a gondolkozó emberek az alázatosságot és a testvéri szeretetet, az igazságot és az emberiséget nem azért magasztalták, mert realizisztikus volt ilyen elvekhez ragaszkodni, s különcködőnek, veszélyesnek számított eltérni tőlük, vagy azért, mert e maximák jobban összhangban voltak állítólagos izlésükkel, mint a másfélék. Ők azért hódoltak ezeknek az eszméknek, mert az igazság elemeit látták bennük, mert kapcsolatba hozták őket a logosz eszméjével, akár az isten vagy a transzcendentális ész, sőt akár a természetnek mint örök elvnek a formájában. Nemcsak a legfelsőbb célokról tartották azt, hogy létezik egy objektív értelmük, egy inherens jelentőségük, hanem még a legkisebb törekvések és hajlandóságok is a tartalmuk egyetemes kívánatosságába, az önmagukba rejlő értékbe vetett hittől függtek.”²

Az ész szubjektív alkotóelemét viszont, az objektívvel ellentétben, nem a logoszból eredő egyetemes criteriák érdeklik, hanem az eszközök és a célok — nem sokat törődve azzal, hogy azok, mint olyanok, önmagukban véve értelmesek-e. Az alapvető filozófiai fogalmak eredeti, önmagukban levő szubsztanciájuktól és értelmüktől ilyen módon megfosztva üres konstrukciókká, formális burkókká válnak. A szubjektív ész logikája szerint értelmes (jó) az a dolog vagy eszme, mely egy másik dolog vagy másik eszme szempontjából értelmes, s nem pedig per se is az. Egy tevékenység például csak akkor ésszerű, akkor van igazi értéke, ha egy önmagán kívüli cél szolgálatában áll. (Pl. séta a természetben: a pihenésre, mely egy újabb cél megvalósítására: a munkaerő reprodukálására szolgál, s így tovább, a végtelességig.) Az etikai értékek pedig szubjektívek, az emberi tetteknek nincs objektív morális kvalitása; a politikai-jogi fogalmak, az igazság, egyenlőség, demokrácia, tulajdon stb. a szubjektív észben nem úgy jelennek meg, mint a Ráció alapuló, abból eredő eszmék kifejezése, hanem mint az adott pillanat pragmatikus érdekeinek megtestesítői. Ugyanez vonatkozik az anyagi jólétre is.

E két komponens eleve jelen van az észben, s bár látszólag összszeférhetetlen, szubsztanciájánál fogva egyik sem zárja ki a másikat; az objektív és szubjektív ész nem a szellem két független alakját képviseli, annak ellenére sem, hogy ellentétességük valódi ellentmondást fejez ki: az objektív ész, például, nem zárja ki a szubjektívet, de az egyetemes racionalitásnak csak részleges, korlátolt kifejezését látja benne. Mindkét összetevő nem-igaz volta nem eleve a maga létezésében van, hanem az egyik hiposztázálásában a másikkal szemben. Az ész betegsége a történelem folyamán mindig akkor jelentkezik, amikor az egyik elem eluralkodik a másikon.

¹ Horkheimer a pozitívumok mellett sorba kimutatja e rendszerek idealizmusát, misztifikációját, vulgarizáló törekvéseit és egyéb fogyatékoságát is.

² Max Horkheimer, id. mű. A következőkben minden idézet innen.

A „szubjektív ész” elhatalmasodása, azaz az ész szubjektív irányba való nagyméretű eltolódása a közvetlen okozója a technikai civilizációval beálló intellektuális krízisnek.

Ennek az eltolódásnak az a következménye, hogy a gondolat nem képes felfogni az objektivitást, a logosból eredő egyetemes criteriát, a dolgok és eszmék önmagukban való objektív értékét (vagy pedig „csalásnak”, „ámításnak” minősíti azt) —, hanem aláveti magát a pragmatikus célok és eszközök mindenhatóságának, közönséges eszközzé, a termelés lényeges elemévé degradálódik. Az eszmék instrumentalizálódnak, olyan „gépekként” szerepelnek, melyek a „célok” alá- és fölérendeltségének végtelen láncolatát szolgálják. A nyelv is, mely az eszméket kifejezi, a modern társadalom óriási termelő apparátusában szerszámmá lesz, mely egyaránt és egyidőben képes az igazságok és a hazugságok szolgálatára (pl. a rádió reklámai).

Téves volna mindebből azt a következtetést levonni, hogy Horkheimer az ún. „önérdekű” dolgok és „öncélú” tettek propagálója. Bár úgy tartja, hogy az „akció az akcióért” semmi esetre sem magasabb rendű a „gondolat a gondolatért” princípiumánál, sőt talán még alacsonyabb rendű is nála, vizsgálódásának nem ez az alaptétele. Amikor az ész instrumentalizálódásának csaknem fatális következményeiről beszél, nem a gondolat a gondolatért, filozófia a filozófiáért krédóját hirdeti; csak arra figyelmeztet, hogy az ész szubjektivizálódásának, el-formalizálódásának eredményeként a legfelsőbb emberi ideálok, az igazság, egyenlőség stb. fogalmi elvesztették intellektuális gyökerüket: még szándékok és célok ugyan, de nincs többé racionális közvetítő, mely kompetens volna arra, hogy elbírálja ésszerűségüket s a logos fogalomkörébe vonja őket.

A technikai civilizáció korában, amikor az eszmék jelentése pragmatikus céloktól vezérelve a tervrajz nivójára süllyed, az igazság kizárólagos mércéje a *kísérlet* lesz. Csak az az eszme lesz „igaz”, melynek megvalósulását a laboratóriumi kísérlet hasznosnak minősíti. Hasznos pedig az, ami az adott pillanatban a pragmatikus célokat szolgálja — s így eljutunk a szubjektivizált ész alapvető sajátosságához: nincs autonómítása, könnyen aláveti magát az ideológiák „irányításának”, bármihez nagy könnyen alkalmazkodik; a profit és regresszió, a fejlődés és a forradalom eszméihez egyaránt. A korszerű individuumba vonatkoztatva ez abban nyilvánul meg, hogy megjelenik egy olyan magatartás, mely feltétel nélkül alkalmazkodik, hozzásimul a szubjektum és objektum közötti elidegenüléshez, az eldologiasodás társadalmi folyamatához. E korszerű mimikrire az egyént az az irratlan társadalmi szabály kényszeríti, mely szerint értelmesnek lenni azt jelenti, hogy nem lenni „önfejű”, hanem egybehangolt a létező, adott realitással. Megjelenik a többség elve — egy új, elhűlyült formában:

„Ma a többség elve, megfosztva racionális alapjától, teljes irracionális alakot öltött (...) a minden egyes dologról alkotott populáris ítéletek formájában (...) végső erővé vált, melyet a gondolatnak szolgálnia kell. Ez az új isten, nem olyan értelemben, mint ahogy azt a nagy forradalmak hírnökei elképzelték, ti. nem mint a meglévő igazságtalansággal szemben való ellenállás ereje, hanem mint annak az ellenállásnak az ereje, mely szembeszegül mindazzal, ami nem alkalmazkodik. (A kiem. tőlem.) Minél inkább paroláznak a nép ítéletével a különféle érdekek, annál inkább jelentkezik a kulturális életben ítélőbíróként a többség. Neki kell igazolnia a kultúra szurrogátumait, összes válfajaival együtt, egészen a tömegek félre-

zetésére szánt populáris művészet és irodalom termékeiig. Minél nagyobb méreteket ölt a tudományos propaganda, mely a közvéleményt a sötét erők pusztá eszközévé teszi, a közvélemény annál inkább az ész helyettesítőjének tűnik fel. A demokratikus rendszernek ez az illuzórikus triumfálása szétrombolja az intellektuális szubsztanciát, melyből a demokrácia élt”.

Az észnek e „megbetegedése”, kettéhasadása, a formalizált ész megjelenése nincs egyetlenegy történelmi pillanathoz kötve. Eredetét azokban az ősi időkben kell keresni, amikor megjelent az ember természet-leigázó törekvése; a kollektív örület (fasizmus, koncentrációs táborok stb.) csirái jelen voltak már abban a primitív objektivizációban, amikor az első ember számítgatóan, pragmatikusan az egész világot zsákmányként kezdte szemlélni. Ez pedig, magától értetődik, objektív szükségszerűség eredménye volt. Az objektív észről a szubjektívre való átmenet tehát, mely a modern civilizációban érte el csúcspontját, szükségszerű történelmi folyamat — ami nem jelenti azt, hogy felülmúlhatatlan, túlhaladhatatlan.

Túlhaladásának alapvető feltétele az okok és a következmények felismerése és tudatosítása.

II.

A gondolat mai zsákutcája a termelés misztifikálásából ered. Az anyagi javak előállításának azon folyamata, mely kétségtelenül előfeltétele a civilizálódásnak, s melynek hatalmas méretű megnövekedése a modern termelés beálltával az emberiség egy részét kiemelte a nyomorból — ugyanez a folyamat fenyeget azzal, hogy egyetemes nyomorba dönt, megsemmisítve magát a célt, melynek megvalósítását várjuk el tőle: az ember eszméjét. A termelés parolája ugyanis valamiféle religiózus hitté duzzadt, az anyagi javak előállítása a fejlődés egyetlen és mindenható tényezőjévé vált, melynek mindenhatósága automatikusan a haladást eredményezi. Az ilyen értelemben vett „fejlődés” doktrínája hiposztazálja a természet legyőzésének eszméjét — s végül is egy statikus mitológiává kövül. A mozgás mint olyan, elválasztva társadalmi kontextusától és humánus céljától, a mozgás illúziója lesz csupán, a mechanikus ismétlődés értelmetlen végtelensége. Annak a kisgyerekeknek a példája, aki az égre nézve azt kérdezi az apjától, MIT REKLÁMOZ A HOLD, nemcsak az esztét vesztett termelési verseny reklámörületét szimbolizálja, hanem a természetnek — inkább a pillanatnyi eszközök, mintsem az egyetemes célok világává való — átalakítását is.

Az ész ilyenemű krízise az individuum válságában is megnyilvánul.

A technikai fejlődéssel párhuzamosan tágul az ember gondolatának és tevékenységének a horizontja, de mint individuumnak, csökken a függetlensége. A technikai fejlettség huszadik századi állapota egy paradox tény elé állította az embert: minél több találmányt fedez fel szabadsága növelésére, a természet legyőzésére, annál inkább e találmányok szolgálójává kell válnia, ha életben akar maradni. Mert igaz például, hogy az autó föltalálásával bizonyos értelemben megnövekedett az ember szabadsága, de ugyanakkor fellépett egy új, addig még nem tapasztalt megkötöttség: szinte úgy tűnik, hogy az autót nem a térhódításra vágyó szabad individuum, hanem a technikai és forgalmi szabályok végtelen sokasága vezeti. Minél jobban növekszik

az individuum vágya, hogy uralkodjon a dolgok felett, paradoxális módon annál inkább a dolgok fognak uralkodni őfelette. Az adott természeti-társadalmi keretek között ugyanis sikeresen csak akkor tud megvívni a dolgokkal, ha az eszköz szerepét veszi fel. Az industrializálódás megjelenésével pedig az ősi biológiai eszköz, a mimikri, az adott rendszer fenntartásának követelményeihez való alkalmazkodás válik „legracionálisabb” eszközzé. Minél tökéletesebb az alkalmazkodás, annál nagvobbak az ön-fenntartás esélvei — s annál kevesebb az eredeti individuális jegyek száma; az egyén szellemisége a formalizált ész automatájává válik. A korszerű civilizáció emberének az ön-fenntartás és alapvető, intenzív és örökös törekvése, holott, a „modern mimikri” révén, semmiféle „én”-je nincs, amit fenn lehetne tartani. Csak automatikus, általánosan elfogadott és szentesített reakciós módok vannak, kollektív sablonok és azok utánezatai: az engedelmesség, szolgai alázatos „józan eszű” embertípus válik társadalmi eszménvé, az a típus, mely nem megy „fejlet a falnak”, hanem „észszerűen” beletöri magát a kis kollektívák (pajtások köre, futballcsapat, szindikátus stb.) normarendszerébe.

Az emberi emancipáció történelmi folyamatában az egyénnek nemcsak az önmagán kívüli „külső” természet legyőzésében kell részt vennie, hanem, hogy ezt megtehesse, bizonyos értelemben önmaga természetét is le kell győznie. Az ember természet-leigázó törekvésének története ezáltal az ember önnön-leigázásának története is. Ez utóbbi — az atavisztikus maradványok humanizálását tartva szem előtt — az emancipáció elmaradhatatlan feltétele, tehát racionális aktus. Ez azonban az industrializált társadalomban racionalitás-mentes, pusztán önmegtagadásra fajul, mert nincs semmi olyan célja, amely túllépné a társadalom pragmatikus követelményeit, tehát csak a pillanatnyi, helyi eszközök szemszögéből nézve „racionális”, míg az emberi egzisztenciának mint olyannak a nézőpontjáról szemlélve tökéletesen irracionális.

Az alkalmazkodás végső eredménye egyrészt az absztrakt, minden eredeti szubsztanciájától megfosztott ego, melynek csak egyetlen célja van: égen-földön mindent a maga fenntartásának eszközzé alakítani, másrészt pedig az üres, közönséges anyagra degradált természet, melyet mindenáron le kell győznie — pusztán a győzés tényéért. Mivel a természet leigázása ily módon jelentősebb motívum nélkül történik, valójában nem is lehet legyőznie, sem kibékíteni, hanem csak elfojtani.

Ez vonatkozik a „belső” természetre is.

Az ellenállás, Horkheimer szerint az igazi individualitás mindenkori magva, a formalizálódott ész szférájában is jelen van még, s ez az az erő, mely fékezi az individuum bukását. Sokszor azonban, épp az abnormális viszonyok miatt, melyek közt egzisztálnia kell, maga is dehumanizált köntösben jelenik meg, ti. az „abszolút szabadság”, „abszolút függetlenség” igényével lép fel.

„Az abszolút független individuum mindig csak illúzió volt. A legtisztéletreméltóbb egyéni tulajdonságok, mint amilyenek a függetlenség, szabadságvágy, együttérzés és az igazságérzet, éppannyira társadalmi, mint amennyire egyéni erények (...) az individuum felszabadulása nem a társadalom alóli felszabadulásban rejlik, hanem a társadalomnak az atomizációból való kiszabadításában...” Mivel az ellenállás nem általános, sőt sokszor maga is eltorzult formában jelentkezik, az individuum bukása elkerülhetetlen. Ezt a folyamatot azonban nem szabad az emberiség technikai vívmányának rovására írni.

Végső fokon ugyanis a bukás okozója nem a korszerű technológia, sem az öfenntartási törekvés, sem pedig a termelés per se, hanem azok a keretek, melyek közt a termelés végbemegy, ti. az emberek egymásközti viszonya az industrializált társadalmi rendben.

* * *

Mindjobban formalizálódik az ész, annál kevésbé lehet úgy gondolkodni a természetről és általában a valóságról, hogy azzal az ember, közvetlenül vagy közvetve, ne a maga öfenntartását tervezné. Az arisztotelészi ún. teoretikus kontempláció lehetősége megszűnik³, s ezzel együtt a végtelen lét (öröklét) helyett a következő pillanat válik a pragmatikus ész meditációjának tárgyává. A formalizált ész képtelenné válik az élet végső céljainak meghatározására; ehelyett be kell érnie azzal, hogy mindent, amivel csak találkozik, a pillanat eszközévé redukál — az ún. „józan ész” nevében. S ugyanakkor szembe szegül mindazzal, ami túllép e pillanat „józan eszének” korlátain.

„A modern értelmiségiék társadalom elleni büntette nem annyira az elkülönülésükben van, hanem inkább abban, hogy a gondolat elmentmondásosságát és összetettséget feláldozzák az ún. józan ész szűkségeinek. E század mesterien alkalmazkodó mentalitása fenntartja a barlangi ember ellenségességét az idegennel szemben. Ez nemcsak a más-bőrűek vagy más öltözékűek iránti gyűlöletben, hanem az azok iránti gyűlöletben is megnyilvánul, akiknek idegen és szokatlan gondolataik vannak, sőt: maga a gondolat elleni gyűlöletben is, ha az az igazságot követve túllép az adott társadalmi rend követelményei szabta határokon. A gondolat ma gyakran kényszerül arra, hogy inkább egy meghatározott csoportnak való hasznosságával, s nem pedig a maga igazságával igazolja önmagát.”

Mint ahogy az alázatos típusal szemben fellép az „abszolút független” ego, úgy az ész szubjektivistikus koncepciójával szemben jelentkezik a másik véglet, a vulgárisan objektivistikus doktrína. Mindkettő izolált különélése egyformán káros: az elkülönült szubjektív ész teóriája, a legkülönfélébb válfajaival együtt, a vulgáris materializmus felé tendál, a szubjektív elemektől megfosztott objektív észé pedig a romantizmus felé; az előbbi alig tudja elkerülni a cinikus nihilizmus veszélyét, az utóbbi viszont lemarad az ipari és tudományos fejlődés mögött, az értelmet mint illúziót interpretálja, s ezáltal reakciós ideológiákkal lép komaságra. Végső fokon mindkettő reakciós, mert megfeledkezik az emberről. Pedig e két végletes ellentét nem kibékíthetetlen: a „szubjektív” és „objektív ész” fogalmának nemcsak a különbözőség, az ellentétesség, hanem a kölcsönös összefüggés is jellemzője. Például az öfenntartás eszméje az a vezérelv, mely a szubjektív ész az örületbe zavarja — éppen ez az eszme az, mely megmentheti az objektív észet ugyanettől a végzettől. A valóságra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az adott társadalom ún. objektív céljainak csak azon definíciói érdemlik meg, hogy objektívnek nevezzük őket, amelyek — misztifikálástól mentesen — magukba foglalják a szubjektum öfenntartását, az individuális élet tiszteletben tartását is.

Ezeken a relációkon kell keresni a filozófia szerepét és feladatát.

³ Horkheimer természetesen látja és bírálja azokat a társadalmi viszonyokat, melyek Arisztotelészék számára lehetővé tették a „teoretikus kontemplációt”; nem azoknak a viszonyoknak a rekonstruálását szorgalmazza tehát, hanem az észnek pragmatizmustól való megtisztítását.

III.

Az ego és a természet, a szubjektum és objektum közötti romboló antagonizmus korunkban eléri a csúcspontját. Mi a szerepe és feladata egy ilyen állapotban a filozófiai gondolatnak?

Semmi esetre sem az, hogy tudatosan tagadja vagy pedig közömbösen szemet hunyjon ezen antagonizmus létezése előtt. Egy ilyen magatartás ugyanis nemcsak hogy nem racionális, de veszélyes is, mert felületesen hidalia át a szakadékot. Legfőbb megtestesítőjének, a pozitívizmusnak példájából tűnik ez ki legjobban.⁴

A pozitivistákat, a tizennyolcadik századi racionalisták epigonjait nem aggasztja a filozófiai gondolat zsákutcába futása: úgy vélik, hogy a tudomány, a mindenható filozófia-pótló, a filozófiánál sokkal hatalmasabb fegyvere a megismerésnek. A tudomány — a pozitivisták képzeletében — a modern civilizáció minden betegségének hathatós gyógyírja, a fejlődés automatikus bajnoka. Holott a fejlődés és tudomány viszonya közel sem olyan egyszerű, hogy közjük egyenlőségi jelet lehetne tenni. „Igaz, hogy a tudomány, éppúgv, mint ezer más tényező is, szerepet játszott a jó vagy rossz történelmi változásokban; azonban ez nem bizonyítja azt, hogy a tudomány az egyetlen erő, mellyel az emberiség megmenthető. (...) Európa halálevárai éppoly jelentős fényt vetnek a tudomány és a kulturális fejlődés viszonyára, mint a harisnyák levegőből való előállításá.”

A pozitívizmus végső fokon nem más, mint filozófiai technokratizmus. „Platón a filozófusokat akarta uralkodókká tenni; a technokraták a mérnökökből akarták megalakítani a társadalom iránítóinak igazgató bizottságát.” A filozófia technokratái, ahelyett, hogy a praxist alkalmaznák a filozófiához, a filozófiai gondolatot idomítják a gyakorlat szükségleteihez, mevonva tőle kritikai sajátosságát. Ugyanilyen a viszony a pozitivistá filozófia és a tudomány között. A tudománynak azt kellene elvárnia a filozófiától, hogy megvilágítsa az igazság természetét — s nem pedig azt, mint ahogy ez a pozitívizmus esetében fennáll —, hogy a tudományos metodológiát mint az igazság végső definícióját propagálja. Tagadva az igazság filozófiai fogalmának, sőt egy autonóm filozófiának is a létezését, a pozitivisták megfosztják a filozófiát a tudományhoz való aktív kritikai viszonyulásától, a tudományt pedig a történelmi változások véletlenszerűségének szolgáltatják ki. Ezáltal a tudományos igazság az adott társadalmi szintnek lesz alárendelve, s megszűnik mindennemű intellektuális ellenállása az adott társadalmi korlátokkal szemben, amely pedig oly jellemző volt a társadalmi fejlődés egykori időszakaira. Nem más ez, végső fokon, mint általában az élet, s külön a percepció eldologiasítása: a pozitívizmus a világot mint a tények és dolgok világát szemléli, s nem képes a világ tényekké és dolgokká való átalakítását összekapcsolni a társadalmi folyamattal, a humánus fejlődéssel.

Horkheimer egy helyen tiltakozik az ellen, hogy sorait parolaként vagy receptként, az elhülyült ész propagandája elleni propagandaként fogjuk fel. Könyve mégis, ha tudálékos prófétasággal megfogalmazott „recepteket” nem is tartalmaz, teljes egészében — főleg impliciten — az ész zsákutcájából való kijutás lehetőségét és módját sugallja.

⁴ Az objektív észhez közeledő, de a pozitívizmustól nem kevésbé téves filozófiai iskola, a neo-tomizmus horkheimeri interpretációjával az ismertető-szabta keretek közt nem fogalkozhatunk.

Mindenekelőtt, és az elhülyülés méretei ellenére, szenvedélyesen hisz a filozófiában. „Hinni a filozófiában azt jelenti, nem engedni meg a félelemnek, hogy bármily módon elfojtsa a gondolkodás képességét.” Szerinte a filozófiai gondolat még nem borult el annyira, hogy ne kaphatná vissza eredeti képességét és vitalitását. Ennek előfeltétele elsősorban az, hogy az ész szembenéz a betegséggel, melyet az ember létrehozott, azaz önbírálat alá veti magát, mégpedig úgy, hogy hű marad önmagához, szubsztanciális sajátosságához: az igazság eszméjét nem alkalmazza semmiféle más, az igazságon túli motívumra. Hogy ez az önbírálat radikális, végsőkig következetes legyen, szembe kell nézni a paradoxális ténnyel: ha a felvilágosodáson és intellektuális fejlődésen az embernek a rossz hatalmak, démonok és tündérek, a vak sors, egyszóval a félelem alóli felszabadulását értjük —, akkor mindannak a nyilvános elítélése, amit a technikai civilizáció korában általában „értelmesnek” nevezünk, a *legnagyobb szolgálat*, amit az ész megtehet.

A filozófiai gondolatnak ebben az aktusában döntő szerepet kap a negáció módszere. „Amennyiben a jelenlegi körülmények között a szubjektum és objektum, a szó és a valóság nem tud integrálódni, a negáció irányelve szerint meg kell kísérelnünk, hogy a hazug ultimátumok hajótöréséből megmentsük a relatív igazságokat.” A negáció módszere mindannak az elvetését jelenti, ami csonkítja az emberiséget és gátolja szabad fejlődését. E lényeges meghatározója nem holmi „passzív nihilizmusból”, hanem az emberbe vetett hitből ered, és sokkal konstruktívabb jellegű, mint az ún. „konstruktív filozófusok” szemellenzős minden-igenlése. E negációnak kétirányúnak kell lennie: egyrészt az uralkodó ideológia abszolút követelményeit, másrészt pedig a valóság vakmerő, szemtelen követelményeit kell megtagadnia. Erre *még mindig* van lehetőség, ti. megvan az ész önbírálatának objektív előfeltétele: az ész és a természet antagonizmusa egy akut és katasztrofális fázisba jutott s szinte követeli a megoldást, ugyanakkor pedig az igazság eszméje, az elidegenülésnek e tökéletes fokán is, még mindig hozzáférhető.

A filozófiai gondolat vitalitásának visszaállításához vezető másik lényeges lépést annak az elvnek a realizálása képezi, hogy a filozófia se nem eszköz, se nem technikai tervezet; csak sejtetheti, jelezheti a fejlődés logikus és igazi szükségszerűségeit —, de ez nem jogosít fel arra, hogy propagandává degradáljuk, még a lehető legjobb cél érdekében sem: a filozófiát nem érdekli a parancs-kiadás. Nem elégedhet meg sem az üres metodológia, sem a megtévesztett apologetika, de a recept-kiadás szerepével sem. Ez utóbbi helyett csak tudatosít: míg a konformizmus alapvető összhangot tételez fel a létező konkrét társadalmi valóság és a vele egyidejű ideológia között, a filozófia *tudatosítja* az emberben e kettő közötti ellentmondást, éppúgy, mint a természet és az ész, a szubjektum és az objektum, a „szubjektív” és az „objektív” ész közötti korszerű ellentmondásosságot is. S mindezt nem az ellentétek elmélyítése érdekében teszi, de éppen azok természetes áthidalását szorgalmazza: meglátva az ellentétpárok mindegyik pólusának korlátoltságát, támogatja kölcsönös bírálatukat, s ezáltal intellektuális talajon kísérli meg azok kibékítését a valóságban.

A kulturális örökség szempontjából szemlélve a filozófia szerepét, annak éppilyen aktívnek és kritikusnak kell lennie. Egyrészt el kell vetnie az „abszolút” és „örök” eszméket, igazságokat és eszményeket politikában, etikában, esztétikában stb. egyaránt, másrészt pedig szembe kell szegülnie a realitás és az eszme szétszakítási kísér-

letének. Ezáltal válhat, úgyszólván, a történelem korrekciójává, az emberiség öntudatává.

Ezáltal szüntetheti meg a hasonlóságot az emberiség történelmi járata és a bolondokházabeliek pihenőóra alatti értelmetlen körözése között.

* * *

Dr. Muhamed Filipović a Horkheimer-könyv értékeit a nyugati civilizáció, a nyugati kultúra igazi arcának zseniális (filozófiai-szociológiai-lélektani) feltárásában látja. Mi úgy gondoljuk, *Az ész elborulásának értékei* messze túlhaladják a nyugati kultúra bírálatának kereteit, ti. egyes lényeges megállapításai sokkal egyetemesebb jellegűek. Ezért e könyv ma, itt nálunk, értékes *kiindulópontja* lehetne egy több szemszögű elemzésnek:

a) Milyen formában jelentkezett az ész „elborulása” — különösen a harmincas évektől — a keleti, ún. szocialista kultúrában?

b) A forradalom utáni jugoszláv filozófiai gondolat s általában a kultúra mint hagyja messze maga mögött a „szubjektív ész” relációit (pl. a JKSZ programja és az új alkotmány), másrészt pedig, egyes területein, mentes-e az ész „elborulásának” szimptomáitól?

c) A könyv megírása (1946) óta eltelt másfél évtized alatt világméretekben véve szűkült vagy tágult-e az ész zsákutcája, csökkent-e vagy fokozódott „elhülyülése”?